רבן **יוחנן בן זכאי** (סביבות 30 - 90 לספירה) היה מגדולי ה[תנאים], ומנהיג חשוב בתקופת [חורבן בית שני] ו[המרד הגדול]. נחשב לדמות המרכזית שפעלה לשיקום היהדות הרוחנית לאחר החורבן. התואר **רבן** ניתן לו משום שכיהן תקופה מסוימת כ[נשיא הסנהדרין], על אף שלא השתייך למשפחת נשיאי בית [הלל הזקן]. הוא היה תלמידו של הלל הזקן, וכרבו הלל גם הוא חי מאה ועשרים שנה[1].

[עריכה] ביוגרפיה

רבי יוחנן התייחס כ[כהן][2] וחי ב[גליל], ב[ירושלים] וב[יבנה], ובשנותיו האחרונות ב[ברור חיל]. ההיסטוריון החשוב של התקופה, [יוסף בן מתתיהו], אינו מזכירו כלל.

בזמן המרד הגדול וחורבן ירושלים, נשאר רבי יוחנן לפליטה מבין חברי בית הדין בירושלים, והיה חלק מקבוצה קטנה של "רודפי שלום" שישבו ביבנה והתנגדו ל"קנאים". משם התבוננו בימי מצור ירושלים בגסיסה של ארצם ומולדם. הוא ייסד בה את בית המדרש ("כרם יבנה") שם הונח היסוד לסידור ולעריכת ה[תורה שבעל פה], שכונסה מאוחר יותר ל[ששה סדרי משנה].

בנו מת בחייו והוא הצטער עליו צער גדול. לבסוף התנחם כאשר המשיל לו תלמידו רבי [אלעזר בן ערך] משל על פיקדון יקר שניתן מהמלך לאדם. כל זמן שהפיקדון בידו הוא מודאג ומוטרד שמא יתקלקל בידיו. בנמשל בנו הוא הפקדון וכאשר נפטר בנו זך ובלא חטא, ניתן לומר כי הוחזר הפיקדון בשלימות.[3]

[עריכה] בחורבן

באגדות התלמוד מסופר שהיה ברור לו שסוף המלחמה יהיה רע ועוד לפני החורבן חש באותות מבשרי רעה, וגער בדלתות [המקדש] שנפתחו מאליהן והיה אומר: "יודע אני בך, שסופך עתיד להיחרב" (ירושלמי יומא מג,ג). כשהחל המצור, והבריונים שרפו את התבואה ב[ירושלים], כדי לחייב את העם לצאת למלחמה, מסופר שזעק מתוך צער. אך לראש הבריונים מטיל האימה בן בטיח (שהיה אחיינו, וכונה "אבא סקרא") אמר שהייתה זו זעקת שמחה.

כמו כן מסופר כיצד נוכח ברעב הנורא ששרר בעיר:

> מעשה ברבן יוחנן בן זכאי שהיה רוכב על החמור והיה יוצא מירושלים, והיו תלמידיו מהלכין אחריו. ראה ריבה אחת שהייתה מלקטת שעורים מבין גללי בהמתן של ערביים, כיון שראתה אותו נתעטפה בשערה ועמדה לפניו, אמרה לו: רבי, פרנסני! אמר לה: בתי, מי את? אמרה לו: בת נקדימון בן-גוריון אני. אמר לה: בתי, ממון של בית אביך היכן הלך? אמרה לו: רבי, לא כדין מתלין מתלא בירושלים מלח ממון חסר? ואמרי לה חסד. ושל בית חמיך היכן הוא? אמרה לו: בא זה ואיבד את זה. אמרה לו: רבי, זכור אתה כשחתמת על כתובתי? אמר להן לתלמידיו: זכור אני כשחתמתי על כתובתה של זו, והייתי קורא בה אלף אלפים דינרי זהב מבית אביה חוץ משל חמיה. בכה רבן יוחנן בן זכאי ואמר: אשריכם ישראל, בזמן שעושין רצונו של מקום - אין כל אומה ולשון שולטת בהם, ובזמן שאין עושין רצונו של מקום - מוסרן ביד אומה שפלה, ולא ביד אומה שפלה אלא ביד בהמתן של אומה שפלה.[4]

כשראה כל זאת אמר: "בני אדם ששולקין תבן ושותין מימיו יכולים לעמוד בחילותיו של אספסיאנוס?"[5] והחליט שאין מנוס אלא בשלום עם האויב. הוא קרא לאבא סקרא, והצליח לשכנעו להושיט לו סיוע ולרקום עימו תוכנית שתעזור לו לצאת מהעיר. רבי יוחנן התחזה לחולה ואחר כך לנפטר. תלמידיו רבי

אלי‌עזר בן הורקנוס, ורבי יהושע בן חנניה ששותפו בתוכנית נשאו את מיטתו כדי להוציאו מעיר, כיוון שגם בזמן המצור קברו את המתים מחוץ לעיר בשל קדושת ירושלים. הקנאים היהודים ששמרו בשערי העיר ולא איפשרו לאף אדם לצאת, רצו לדקור את המיטה לוודא את מותו, אולם אבא סקרא אחיינו מנע זאת בעדם, באומרו: "יאמרו: 'רבם דקרו'". בקשו לדחוף אותו, כדי שאם הוא חי יזעק. אמר: "יאמרו: 'רבם דחפו'".

[עריכה] התדיינותו עם אספסיאנוס

בתלמוד הבבלי[6] מסופר על פגישה שהתקיימה בין רבי יוחנן לבין אספסיאנוס, לאחר בריחתו מירושלים. על פי מקור זה הוא ניבא לאספסיאנוס שיומלך כקיסר ברומא, ואמר לו מיד "שלום עליך המלך". (בנימוק כי בית המקדש חייב ליפול בידי מלך.) כאשר אספסיאנוס אמר לרבי יוחנן כי הוא חייב להחריב את ירושלים, מפני שהיא משולה לחבית של דבש שדרקון (הקנאים) מלפף אותה, ובשביל להרוג את הדרקון, חייבים לשבור את החבית, רבי יוחנן שתק. הוא גם העדיף לשתוק כאשר המצביא שאל אותו בשנית מדוע לא בא עד כה. דבריו על המלכתו כקיסר אומתו במהרה, ואספסיאנוס שהיה צריך לחזור לרומא והיה מלא התפעלות מחכמתו של רבי יוחנן, נתן לו זכות לבקש את שירצה. בקשותיו של רבי יוחנן היו "תן לי יבנה וחכמיה, שושלת רבן גמליאל, ורופאים שירפאו את רבי צדוק".

משמעות הבקשות על פי מסורת זו, היא המשך פעולת ההנהגה המעשית והרוחנית היהודית, על ידי הצלת בית הנשיא שסימל את שלטון בית דוד, אישור המשך קיומו של מרכז רוחני אחד לפחות, שיהווה חלופה לזה שחרב בירושלים, והצלת רבי צדוק שהיה סמל של צדיק שהירבה בתעניות, כדי שירושלים לא תחרב.[8]

אולם מחוץ למסורת חז"ל, נקשר אותו מעשה דווקא ליוסף בן מתתיהו. הן בתיאורו בספרו האוטוביוגרפי חיי יוסף, והן בדברי היסטוריונים רומאיים בני תקופתו, דבר המטיל ספק באמינות אותה מסורת. ואכן, רוב מוחלט של חוקרי התלמוד בשנים האחרונות סובר, על סמך ניתוח טקסטואלי והשוואה של טקסט זה למסורות דומות, כי מדובר בטקסט תלמודי מאוחר. [דרוש מקור]

[עריכה] לאחר החורבן

מסופר שכששמע שבית המקדש חרב קרע את בגדיו. את סיבת החורבן תלה באי קיום מצוות: "לא רציתם לשקול לשמים בקע לגולגולת, הרי אתם שוקלים חמישה עשר שקלים למלכות אויבכם". נחמתו לעם הייתה שאומנם אבדה היכולת לכפר עוונות בהקרבת קורבנות, אך "יש לנו כפרה אחת שהיא כמותה, ואיזה? זה גמילות חסדים".

לאחר שהסתיימה המלחמה, פעל רבות לשיקום היהדות החרבה, בדמות חידוש מרכז אוטונומי בעיר יבנה. הממשל הרומי שסמך על אהבת השלום שלו הניח לו לפעול ולהקים את הסנהדרין כמרכז רוחני, ללא גוון מדיני. חשיבות מיוחדת היו לתקנות הסנהדרין ביבנה בראשותו שהנציחו את זכר המקדש, קבעו את לוח השנה מחדש וכן חידשו הקשר עם תפוצות הגולה.

[עריכה] פטירתו

בסוף ימיו עבר רבי יוחנן מיבנה לעיר ברור חיל.[10] על פי המסורת, רבי יוחנן נפטר בהיותו בן 120.[11] בשעת פטירתו כינו אותו תלמידיו: "נר ישראל, עמוד הימני, פטיש החזק" ושאלו למה הוא בוכה. השיב להם שיש לפני שתי דרכים – של גן עדן ושל גיהנום, ואינו יודע באיזה מוליכים אותו. כשביקשו שיברכם אמר להם: "יהי רצון שיהיה מורא שמים עליכם כמורא בני אדם", הם תהו, וכי די בכך, והוא אמר להם: "ולוואי!" במשנה נאמר: "משמת רבן יוחנן בן זכאי - בטל זיו החוכמה".

עם פטירתו שבו תלמידיו לממשיכו כראש הסנהדרין, רבן גמליאל דיבנה: "חמשה תלמידים היו לו לרבי יוחנן בן זכאי, כל זמן שהיה קיים – היו יושבין לפניו, כשנפטר – הלכו ליבנה".[12]

על שמו היישוב בן זכאי.

[עריכה] מקור משפחתו

יש חילוקי דעות בין החוקרים האם רבן יוחנן היה כהן או לא. שמואל ספראי טוען כי היה כהן, על-פי המובא בתוספתא[13] לעומתו, גדליה אלון שולל מכל וכל את הייחוס הכהני של רבי יוחנן, ומוכיח זאת ממשנה במסכת שקלים,[14] שבה נראה כי לרבי יוחנן הייתה אופוזיציה כהנית אקטיבית, שנבעה לדעתו משאלת ייחוסו של ר' יוחנן.[15]

[עריכה] דרכו

המאמרים המיוחסים לרבי יוחנן בתלמוד מעידים על מעלותיו המוסריות התרומיות. כתלמידו של הלל הזקן (וגם הקטן שבהם כפי המסופר בחז"ל[16]), נהג כדרך בית הלל שביקשו לעשות סייג לתורה ללא חומרות יתירות, ומספר הלכות הוכרעו לצד דעת בית הלל בהשפעתו. אף באגדה הלך בשיטת הלל, בדרך סבלנות ואהבת הבריות:

> רבן יוחנן בן זכאי אומר: הרי הוא אומר: "אבנים שלמות תבנה" (דברים כז,ו) – אבנים שמטילות שלום. והרי דברים קל וחומר: ומה אם אבני מזבח שאינן לא רואות ולא שומעות ולא מדברות, על שמטילות שלום בין ישראל לאביהם שבשמים אמר הקב"ה: "לא תניף עליהם ברזל" (שם, ה) - המטיל שלום בין איש לאיש, בין איש לאשתו, בין עיר לעיר, בין אומה לאומה, בין ממשלה לממשלה, בין משפחה למשפחה, על אחת כמה וכמה שלא תבואהו פורענות.[17]

על פי המסופר בתלמוד, חי רבי יוחנן 120 שנה כאשר שליש מתוכם הוקדשו למסחר, שליש ללימוד ושליש להוראה והנהגה: רבן יוחנן בן זכיי עסק בפרגמטיא (מסחר) ארבעים שנה, ושימש חכמים ארבעים שנה ופירנס את ישראל ארבעים שנה.[18]. ועוד נאמר עליו כי "מימיו לא שח שיחת חולין" (סוכה כח ע"א). כמו כן מסופר שם:

> לא הניח מקרא ומשנה, גמרא, הלכות ואגדות, דקדוקי תורה ודקדוקי סופרים, קלים וחמורים וגזרות שוות, תקופות וגימטריות, שיחת מלאכי השרת ושיחת שדים, שיחת דקלים, משלות כובסין, משלות שועלים, דבר גדול ודבר קטן דבר גדול מעשה מרכבה דבר קטן הויות דאביי ורבא [19]

הוא עצמו אמר בענווה שלא נטל מחוכמת מלמדיו אלא מעין מה שזבוב נוטל מהים. כמו כן הדגיש: "אם למדת תורה הרבה אל תחזיק טובה לעצמך כי לכך נוצרת" (משנה אבות ב,ח). חמשת תלמידיו היו רבי אליעזר בן הורקנוס, רבי יהושע בן חנניה, רבי יוסי הכהן, רבי שמעון בן נתנאל ורבי אלעזר בן ערך.

בראי הדורות, הפכה דרך פעולתו: הכרה בעליונותו של הכוח הנוכרי השולט ושתדלנות מולו, לסמל להתנהגות מנהיג יהודי ריאליסטי בגולה. דרכו בהחלט לא הייתה משותפת לזרמי הפרושים כולם. עד היום מוזכרת אישיותו בוויכוח הפוליטי כדוגמה לדעות יוניות הבאות מתוך תפיסה מפוכחת של המצב,

בניגוד להתנהגותן של דמויות כשמעון בר גיורא וכיוחנן מגוש חלב במרד הגדול. מנגד, היו שדנו לשלילה את פועלו וראו בו את מי שהעדיף להציל את התורה ולא את המדינה.

[עריכה] תקנותיו

חכמי יבנה ורבי יוחנן בראשם, קבעו ביבנה את בית הדין הגדול שמילא למעשה תפקיד של סנהדרין ומוסד מחוקק. במסורת השתמרו ידיעות על תשע תקנות דתיות של הסנהדרין ביבנה, ומעט מאוד על התקנות החברתיות. בין היתר תיקנו תפילות במקום הקרבנות, נקבעו דיני עיבור השנה, ומספר מנהגים מעבודת המקדש הונהגו לדורות משום זכר למקדש. לריב"ז הייתה תושייה בעת המשבר שנוצר לאחר חורבן בית שני בשנת 70 לספירה, והוא חוקק תקנות חדשות כדי להתאים את המצוות להמשך קיום הדת היהודית ללא בית מקדש.

[עריכה] תקיעה בשבת

יום טוב של ראש השנה שחל להיות בשבת, במקדש היו תוקעים אבל לא במדינה. משחרב בית המקדש, התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהו תוקעין בכל מקום שיש בו בית דין. אמר רבי אלעזר:[20] לא התקין רבן יוחנן בן זכאי אלא ביבנה בלבד. אמרו לו: אחד יבנה ואחד כל מקום שיש בו בית דין.[21]

תקנה זו נועדה לשקם את היהדות אחרי החורבן וליצור יהדות שמתקיימת גם ללא מקדש, במציאות שיש רק בית דין. המשפט "לא התקין רבן יוחנן בן זכאי אלא ביבנה בלבד" מראה שרבי אלעזר (או אליעזר) חשב שלפי רבי יוחנן יש לרכז סמכויות במקום אחד, אולם חכמים לא קבלו זאת - לדעתם מותר לתקוע בשופר ברה"ש שחל להיות בשבת בכל עיר שיש בה בי"ד.

[עריכה] נטילת לולב

בראשונה היה הלולב ניטל במקדש שבעה ובמדינה יום אחד. משחרב בית המקדש, התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהא לולב ניטל במדינה שבעה זכר למקדש, ושיהא יום הנף כולו אסור.[22]

תקנה זו נועדה לשמר את זכר בית המקדש בלב העם.

[עריכה] עדות החודש

בראשונה היו מקבלין עדות החודש כל היום. פעם אחת נשתהו העדים מלבוא ונתקלקלו הלוים בשיר (ישנו שיר של יום מיוחד לכל יום חול. בראש חודש ישנו שיר אחר המחליף את שיר של יום. במקרה זה לא ידעו הלויים איזה שיר לנגן); התקינו שלא יהו מקבלין אלא עד המנחה. ואם באו עדים מן המנחה ולמעלה – נוהגין אותו היום קודש ולמחר קודש. משחרב בית המקדש, התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהו מקבלין עדות החדש כל היום.

אמר רבי יהושע בן קרחה (שהיה באותו דור): ועוד זאת התקין רבן יוחנן בן זכאי, שאפילו ראש בית דין בכל מקום, שלא יהו העדים הולכים אלא למקום הוועד.[23]

[עריכה] ברכת כהנים

תנו רבנן: אין כהנים רשאין לעלות בסנדליהן לדוכן, וזו אחד מתשע תקנות שהתקין רבן יוחנן בן זכאי.

בברכת הכהנים שנהגה לפני החורבן במקדש, עלו הכהנים לברך כשהם יחפים מחשש שכשיעלה הכהן לברך תיקרע רצועה בסנדלו והוא לא יוכל לברך. העם שיראה זאת יחשוב שהוא לא עלה משום שהוא פסול והכהנים האחרים דחו אותו. כדי לשמור על כבוד הכהונה הוחלט שבמקדש כולם יעלו יחפים (לעומת שאר חלקי הארץ שם עלו הכהנים בסנדליהם - יען כי כל התושבים הכירו אותם ולא נצרך עניין היותם יחפים כדי להבדילם). משחרב בית המקדש התקין רבי יוחנן שכולם יעלו יחפים, כזכר למקדש.

[עריכה] חובת הגר

גר שנתגייר בזמן הזה צריך שיפריש רובע לקינו. אמר רבי שמעון בן אלעזר: כבר נמנה עליה רבן יוחנן וביטלה מפני התקלה.[24]

תקנה זו מבטלת את התקנה הקדומה להפריש כסף לקרבן. גוי שהתגייר, היה חייב במילה, טבילה וקרבן עוף, ואילו לאחר החורבן, הפרישו את הכסף לקרבן שיוקרב כאשר ייבנה בית המקדש. רבי יוחנן ביטל את חיוב כסף הקרבן, ולמרות שרבי שמעון בן אלעזר טוען כי זה נבע מתוך "התקלה", כלומר, שהיו משתמשים בכסף לקניות, לרבי יוחנן הייתה כנראה גם מגמה פרגמטית - כחלופה לקרבן, נקבע קבלת עול מלכות שמים.

[עריכה] אכילת "חדש"

במקדש היו מקריבים ביום ט"ז בניסן את קורבן העומר. לפני ההקרבה היה אסור לאכול מתבואת אותה שנה, איסור שנקרא "איסור חדש". כאשר חרב הבית הותר החדש מיום ט"ז בניסן גם בלי קרבן. תקנה זו אוסרת את התבואה כל אותו היום מחשש שמא, כשיבנה הבית, מי שהיה רגיל לאכול מהבוקר יעשה זאת כרגיל, בלי לדעת שצריך לחכות עד הקרבת הקרבן.

[עריכה] התקנה התשיעית

יש מחלוקת מה הייתה התקנה התשיעית: "ואידך (האחרת, התשיעית) - פלוגתא דרב פפא ורב נחמן בר יצחק. רב פפא אמר: כרם רבעי, רב נחמן בר יצחק אמר: לשון של זהורית".

לפי דעתו של רב פפא התקנה התשיעית הייתה ביטול התקנה שנגעה לנטע רבעי. לפני החרבן הייתה חובה על כל מי שגר במרחק יום הליכה מירושלים להביא את פירות הנטע רבעי שלו לירושלים ולא לפדות אותם כדי לספק לעיר אספקה קבועה של פירות. אחרי חרבן ירושלים לא היה טעם בתקנה הזאת ורבי יוחנן ביטל אותה.

לדעת רב נחמן בר יצחק התקנה הייתה קשירת הלשון של זהורית, חציה בסלע וחציה בין קרני השעיר. בראשונה היו קושרין לשון של זהורית על פתח אולם מבחוץ. הלבין - היו שמחין, לא הלבין - היו עצבין, התקינו שיהו קושרין אותו על פתח אולם מבפנים, ועדיין היו מציצין ורואין, הלבין - היו שמחין, לא הלבין - היו עצבין. התקינו שיהו קושרין אותו חציו בסלע וחציו בין קרניו של שעיר המשתלח.

[עריכה] מתנגדיו

לרבי יוחנן היו קבוצות של מתנגדים, שלכל אחת מהן הייתה סיבה שונה: הצדוקים, הכהנים ובני בתירה. גם בקרב תלמידי החכמים נמתחה עליו ביקורת בתקופה מאוחרת יותר (בבלי גיטין נו ע"ב), על כך שלא השתדל אצל אספסיאנוס לבטל את חורבן ירושלים, אולם גם היא שנויה במחלוקת.

[עריכה] הצדוקים

רבי יוחנן נלחם בכת הצדוקים והרחיק אותה מהזרם המרכזי של היהדות. מלחמתו מתבטאת בכמה אמרות תלמודיות:[25]

> אומרים צדוקים: קובלין אנו עליכם פרושים, שאתם אומרים: כתבי הקודש מטמאין את הידיים וספרי הומריס אינו מטמא את הידיים! **אמר רבן יוחנן בן זכאי**: וכי אין לנו על הפרושים אלא זו בלבד?! הרי הם אומרים: עצמות חמור טהורים ועצמות יוחנן כהן גדול טמאים! אמרו לו: לפי חבתן

היא טומאתן – שלא יעשה אדם עצמות אביו ואמו תרוודות. אמר להם: אף כתבי הקדש, לפי חבתן היא טומאתן, וספרי הומריס שאינן חביבין אינן מטמאין את הידיים.